

տեառն Գրիգորի կաթողիկոսին, ի գիւղն որ կոչի Սուրս, ընդ հովանեաւ Ս. Յովհաննիսիս եւ Ս. Գէորգայ զօրավարիս¹։

2. «Աստուած ողորմի ասացէք Փրբր Գրիգորիս կաթողիկոսին, որ զարդարեաց Աւետարանս հրաշարի ոսկով եւ արծաթով. եւ ետ ի դուռն խաչին Աղթամարայ, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց հօրն պարոն Սեւտենին եւ մօրն Ղրիմ խաթունին... (եւ այլն) բազում յիշատակ արար սա ի դուռն խաչիս եւ ետ չորս արծաթէ սկիհս, մեծ վառի խաչ մի եւ նորոգեաց զձրմրան ժամատուն եւ զամառան, եւ զսուրբ Ստեփաննոսի գլուխ սալեց, եւ ձիթաղաց մի կորտէ շինեաց յարեւելից կուսէ հանդէպ կարմիր եկեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ բանաւ՝ վասն այնորիկ զի ձրմայ էր տեղն։ Եւ յետոյ դարձոյց ի յարեւմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Յարութիւն, եւ շինեաց ի հիմանց բազում աշխատանօք եւ ազգի ազգի վշտօք, եւ այլ բազում առաստաղ նորոգեաց մեծ եւ փոքր զամէն։ Եւ յետոյ գնաց յերուսաղէմ երկոտասան արամբք վարդապետօք եւ կրօնաւորօք. զի միայն եղբայրն էր ի հետն, ազգական պարոն Խէդէն, եւ այլ բազում աղքատ կու կերակրէր ի ճանապարհին. եւ բազմաց օգնական լինէր ի յողորմութիւն տալն. զի ողորմած բնութիւն ունէր եւ էր աղքատասէր յոյժ... Եւ յետոյ դարձաւ յերուսաղէմայ եւ բերեալ ընծայ սուրբ խաչին զարբաֆ շուռջառ մի հանդերձիւ, քիմիայ վարագուր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գգակ պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու շապիկ ֆռանգի, թագ մի թագաւորական, չորս արծաթէ ոսկի սկիհ, երկու ցնծղայ... եւ այլ բազում յիշատակ արար սա ի ծածուկ եւ յերեւելի, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, հօրն պարոն Սէֆէանին, եւ մօրն Ղրիմ խաթունին եւ եղբարց պարոն Խէտենին, Սմբատին, Զաքարիայ եպիսկոպոսին, եւ պարոն Խաքանտարին, եւ քուեր Մարգարիտ խաթունին, որ արծաթէ սկիհ մի ետ ի դուռն սուրբ խաչին... Աստուած ողորմի ասացէք տէր Բարսեղ լուսարարին, որ բազում կու աշխատէ ի հետ սուրբ խաչին. եւ խնամակալ սպասաւորին... Աստուած ողորմի ասացէք անարժան Յովսէփիս եւ իմ ծնողացն, որ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի... թուին ՌԾԱ (1602)²։

¹ Էջմ. Գէորգ. Ծուց., Թ. 598։

² Փերզադէմանի Յիշատակարաններէն հանուած հրատարակուած՝ «Հայերգ», էջ ԺԲ-ԺԳ։

3. Սարգիս Հիզանցի կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ. եւ ԾԳ. ամին, ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան... ի հայրապետութեան հայկազնան սեռի էջմիածնին տէր Մեղիսեղի եւ մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Գրիգորիսի։ Ի թագաւորութեան սուլթան Մահմուտ Խոնդքարին, որ ի յայսմ ամի մեռաւ. եւ արեւելեան թագաւորին Էդիլ փաթշահ Շահաբասին...¹։

4. Մխիթար գրիչ կ'աւարտէ Աւետարանի մ'ընդօրինակութիւնը «ի յերկիրն Մայեկայ ի գեօղն որ կոչի Սեպ, եւ ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խիզան ընդ հովանեաւ սուրբ եօթն խորանաց... ի թուականիս Հայոց ի ՌԾԳ (1605), ի հայրապետութեան տեառն տէր Մեղիսեղի կաթողիկոսի էջմիածնայ, եւ մերոյս Աղթամարայ տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի ամենայն Հայոց²։

5. «Գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Մոկաց ձեռամբ Յովհաննէս քահանային եւ ծաղկեցաւ ի քաղաքս Խիզան ձեռամբ Խաչատուր տգէտ քահանայիս... ի մեծ թուականիս Հայոց ՌԾԳ (1605) ի հայրապետութեան էջմիածնայ տեառն տէր Գրիգորիսի Ուրֆայեցւոյ եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն տէր Գրիգորիսի, թագաւորութեան այլազգեաց սուլթան Մահմուտ Խոնդքարին...³։

Գրիգորիս Գ. ի յաջորդը մեզի անյայտ է. ձեռագրաց մէջ կամ այլուր 1606—1660 55 ամեայ շրջանին Աղթամարայ կաթողիկոս չէ յիշուած։ Սիմէոն Սոյր կաթողիկոսի թղթէն կը տեսնուի սակայն թէ այս շրջանը նշանակալից եղած է Աղթամարայ եւ էջմիածնի կաթողիկոսաց յարաբերութեանց համար (համտ. «Հանդ. Ամս.», 1916, էջ 147)։ Այնպէս կ'երեւայ թէ Փիլիպպոս կաթողիկոս (1632—1655) կերպով մը հնազանդեցուցած իսկ է իրեն Աղթամարայ կաթողիկոսը, որուն անունը չէ յիշատակուած։ «Հաւաքարանը» այլ եւ այլ անունն էր կը թուէ, զորոնք յառաջ կը բերէ նաեւ Լեւոնեան, որոնք սակայն պատմական չեն երեւար. Լեւոնեան 1614—1648 շրջանի համար (Բիւզանդիոն, Թ. 1197, ասկէ ընդ. Օր. ունի 1612—1648) եւ Փիրղալէմեան (Գիւան, Գ, էջ 771) իբրեւ

¹ Թորոս Աղաբ, Բ, էջ 266։ «Տաճար» շաբաթաթերթ, 1912, էջ 413։

² ԱՐԲՏ 1911, էջ 316։ Նոյնը Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 309։

³ Սմբատեանց՝ Նկարագիր Համախոյ թեմին, Տփղիս 1897, էջ 239—240։ Ազգագր. Հանդէս, ԺԲ, էջ 159։ Բարխուդարեանց՝ Աղուանից երկիր, էջ 167—168։

«Ժամանակակից Մովսէս կաթողիկոսին էջմիածնի» (1629—1633) կը նշանակեն Ստեփանոս կաթողիկոս մը որուն, ըստ ընդ. Օր. «Իբր հակաթու կամ աթոռակից կը յիշուի Մարտիրոս Գուռճի 1645էն 1648»․ ասոնք ուրիշ կողմանէ անծանօթ են ինձի:

19. Մարտիրոս Գուրջի:

Մարտիրոս, ըստ «Հաւաքարանին» «մականուանեալ Գուրջի, յերկրէն Մովսէս, ի գեղջէն Նանէնից», Դաւիթ Բաղդեցիէն կը կոչուի «Փշուկ» (Դիւան, Ժ, էջ 54—55): Ազգ. Օր. զեքը 1645—1648 «աթոռակից» կը նշանակէ Ստեփանոս կաթողիկոսի, եւ 1652—1663 ինքնիշխան կաթողիկոս յաջորդած Կարապետ ֆոնած կամ ֆոջած (Ծաղկասպի, Ծաղկաւեր) կաթողիկոսին (ըստ 1908ի Օրացոյցի՝ 1661ին): Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ըլլէ ինքը 1660ին: Սիմէոն Երեւանցի իւր Զամբոնի մէջ (էջ 93—95) կը պատմէ թէ ինչպէս Յակոբ Կաթողիկոսի (1655—1680) օրով «Մարտիրոս կաթողիկոսն Աղթամարու» կը փորձէ Էջմիածնի թեմէն հանել «Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հօշապ եւ մինչեւ ի Համիթ», եւ առ այս մինչեւ իսկ հրաման կը բերէ Բարձրագոյն դռնէն. բայց Յակոբ կաթողիկոս աթոռն դտնուելով՝ ի դերեւ կը հանէ Մարտիրոսի ջանքերը: Որովհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց պատմութեան համար կարեւոր էջ մը կու տայ Երեւանցի, ամբողջութեամբ կ'արտագրեմ հոս այս մասը.

«Ի ՌՃԴ թուոյն մերում մինչ մեռանի Փիլիպպոս կաթողիկոսն մեր եւ նստի Յակոբ կաթողիկոսն քուղայեցի, յայսմ միջոցի մինչ սաստիկ պատերազմն եւս գոյր ի մէջ Պարսից եւ Օսմանցեաց թագաւորացն, Մարտիրոս կաթողիկոսն Աթմարու Ժամանակ գտեալ ի ձեռն իւրոց ծածուկ արդայ հասուցանէ առ Օսմանցեաց սուլթան Մահմուտ թագաւորն թէ Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հօշապ եւ մինչեւ ի Համիթ ընդ տէրութեամբ քով են, սակայն ի յերկիրն Պարսից նստող Խալիֆայն (Կաթողիկոսն) զայսոսիկ զաւթեալ է, եւ զարդինս սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից. հրամայեցես՝ զի մեղ լիցին վիճակք որովհետեւ ի յիշխանութիւնս քո նստիմք մեք: Զոր ի լսելն Սուլթան Մահմուտին՝ տայ նմա զՖարման, զի նա տիրեսցէ այն վիճակացն: Զայս իրրեւ լսէ Յակոբ կաթողիկոսն՝ եւ սա գրէ արդայ առ նոյն

սուլթան Մահմուտն հաւաստելով ի բնէ անտի Էջմիածնի գոլ վիճակք վերոյիշեալ նահանջքն. եւ սուլթան Մահմուտն եւս ի վերահասու լինելն ճշմարտութեանն՝ վերստին հաստատուն ֆէրման գրէ թէ այն վիճակքն որովհետեւ ի բնէ Էջմիածնի են լեալք՝ մեք եւս Էջմիածնի շնորհեցաք, եւ մի եւս ձեռնամխեսցին Աթմարու կաթողիկոսն եւ կամ այլք. (եւ նոյն Ֆարմանն եւս ահա ի սուրբ Աթոռս գոյ.) որ գրի ի Տաճկաց թիւն ի ՌՀԲ (1661/2). զորս գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցական եւ ՄԼԱ համար նշանան:

Իրրեւ այս այսպէս լինի, ապա Մարտիրոս կաթողիկոսն Աթմարու անկանի ի Վանայ մովպետն եւ ի մեծամեծն կաշառելով, ասէ թէ ես զայսքան դրամ եմ խարճեալ, Ֆարման եմ հանեալ, այժմ ի վիճակացս եւս զրկիմ. եւ շատ զրոյց առարկի ի մէջ այլազգեաց եւ մերայնոցն ի դատարանի նոցին. վերջապէս Յակոբ կաթողիկոսի գիտութեամբն եւ խորհրդակցութեամբն տեղոյ իշխանացն՝ տեղոյ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն Վէրիլ լինի Էջմիածնի կողմանէ ՌՊԻԸ շուրուշ տայ Մարտիրոս կաթողիկոսին եւ ի բերանոյն զգիր առնու թէ Ես Մարտիրոս կաթողիկոս Աթմարու յառաջ քան զայս վասն Վանայ, Բաղէշու, Մշու, եւ այլոց շրջակայից յաղագաւ, որոց զնուիրակութիւնն Էջմիածին առնոյր, Ֆարման հանի յարքայէն թէ՛ Էջմիածին ի յիշխանութիւնս Պարսից է, եւ այս երկրաց զարգիւնն ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից, հրաման լիցի զի Աթմար կերիցէ, որովհետեւ ի յիշխանութիւնս Օսմանցեաց է: Ապա յետոյ Վանայ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն ընդ յիս դաւ յարոյց եւ վկայս երբ ի դատարանի թէ այդ վիճակք Ետտի քիլիսային են եւ ոչ Աթմարու: Եւ յետ խօսակցութեանց, ապա ի Պօղոս վարդապետէն եւ Մարտիրոս կաթողիկոս առի 1848 շուրուշ եւ զայս գիրս ետու: Որ այսուհետեւ եթէ ես ձեռնամխիլ կամիցիմ այս վիճակացս՝ թալպիս (խաբեբայ լինիմ եւ յանցաւոր: Եւ զայս գիրս գիտ ի յերեսն գրեցեալ ցուցական եւ ՄԼԲ համար նշանան: Որ գրի ի թիւն Տաճկաց ի ՌՀԲ (1661/2):

Իրրեւ այս այսպէս լինի, ապա ի միւս ամին, Մուստաֆայ փաշայի որդի Ապուլլայ-էլէպի ոմն կոչեցեալ՝ որ լինի իշխող Աթմարու կողմէն, դաւ յարուցեալ ընդ Պօղոս վարդապետին եւ ընդ իշխանսն Վանայ, ասէ թէ՛ Աղթամարու կաթողիկոսին յաղագաւ եւ զայս.

քան դրամ խարճեցի եւ ֆարման բերել ետու, զի նա տիրեցե այսց վիճակացս. եւ ի տարւոյն տայցէ Վանայ բերթին 3000 ստակ, եւ 10.000 ստակ եւս ինձ տայցէ ի տարւոյն: Այժմ որովհետեւ դուք ի ձեր կողմն արկեալ դուք տիրեցիք. ուրեմն Ետտի քիլիսէի առաջնորդ Պողոս վարդապետն տայցէ զնոյն 3000 ստակն Վանայ բերթին, 10.000 ստակ ինձ ամ յամէ եւ 100 շուրուշ եւս զոր խարճեցի վասն ֆարմանի Մարտիրոս կաթողիկոսին. ապա թէ ձեզ լիցին այդ վիճակքդ, եւ Պողոս վարդապետն եւ իշխանքն եւս յանձն առեալ զայս ասացեալ դրամքս ի տալ, եւ ի նոյն Ապտուլայէն եւս զգիր մի առնուն թէ այսուհետեւ թէ ես, եւ թէ Աթաթամարու կաթողիկոսն դաւի արասցուք, եւ կամ ձեռնամխիլ կամիցիմք յայս վիճակս, թալպիս եւ խաբերայ եղիցուք: Որ է գրեցեալ ի ՌՀԳ (1662/3) թուին Տաճկաց. զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական եւ ՄԼԳ համաբաւն¹:

Այս վէճը կը յիշատակէ նաեւ Դաւիթ Բաղիշեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ այսպէս.

“Թուին ՌՃԺԱ (1662) գրգռեաց չարն սատանայ Աղթամարցիք ... կաշառս ետուն Վանայ փաշային ուր հարիւր կարմիր ոսկի. ձեռամբ Աղթամարայ աղին, որ ղուլ է. եւ արդ առին ի փաշայէն գնացին ամր հանին ի Ստամբուլայ, թէ Վանայ քաղաք եւ Բաղէշ Աղթամարայ լինի. եւ գրո՞հ տուեալ արբանեակք չարին մարդիկ եւ տանուտէր Ոստանայ, եւ միաբանութեամբ չայուշով եկին ի Բաղէշ քաղաք. իբր այսուհետեւ մի որ իշխեսցէ զանուն Էջմիածնայ տալ այլ Աղթամարայ: Եւ զայն տեսեալ մեծ վարդապետին Մեսրոբայ՝ հանդերձ մեօք զմահ յանձն առեալ. եւ մի տեսանել զարհամարհանս մօրն լուսոյ. եւ ոչ թողաք յեկեղեցի. եւ գնացեալ իջեւանեցան ի խանութան եւ ի խաներն. եւ էջ հոգեւոր հայրն մեր ի քաղաքն եւ խրատեաց զժողովուրդն եւ ծանոյց զառաջին կապանանոցա. եւ թէ որ նոցա հնազանդին ուրացողք կոչին. զի ուրանան զթաւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ. եւ հաւանեալ ամենայն ժողովուրդեանն բռնութեամբ Աւտալ Խանին արտաքսեցին զնոսա ի քաղաքէն. զինչ երկարեցից, այս երկու ամ եօթն անգամ եկին. Մարտիրոս Փշրուկ անուանեալ կաթողիկոսն Աղթամարայ, եւ չՍահակ վարդապետ. եւ Մովսէս

գող չեպիսկոպոս. եւ չէկ անիծեալ աշխարհական մի. եւ Գաւաշու պեղծ մեղք աւելի քան զքսան այր. եւ զինչ ասացից Գրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա. եւ ոչ կարացին մուծանել զաղանդն իւրեանց յաշխարհն մեր: Այլ թափեցաք յընչից եւ աղքատացաք. զի գնաց աւելի քան զերկու հազար ղուրուշ սաղ դրամ փաշին, խանին, չափուշին, հաղար ղուրուշ կարդացողին, հազար ղուրուշ քաղաքն, յետոյ եկն ամր ի կոստանդնուպօլսէ, եւ կրկին հաստատեալ ի վերայ սուրբ Էջմիածնի. օրհնեալ է Աստուած¹:

20. Պետրոս:

Մարտիրոսի կաթողիկոսութիւնը երկար տեւած պիտի չըլլայ. վասն զի 1670ին կը յիշուի վախճանած Պետրոս անուն կաթողիկոս մը, որուն տապանն կը գտնուի յԱղթամար այսպիսի տապանագրով.

“Սրբազան յակուցեալ (sic) Պետրոս կաթողիկոս. թվ. ՌՃԺԹ (1670)²:

21. Ստեփանոս:

Պետրոսի յաջորդած է Ստեփանոս, որուն պատահած եմ միակ յիշատակարանի մէջ, որ է հետեւեալը³.

“Աւետարան Թումայ քահանայի ի կղզւոջ Աղթամարայ, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի ի թուականին ՌՃԻ (1671) ստացող Բառեցի Մարտիրոս:

[Փիլիպպոս:]

Եւ Լալայեանց յառաջ կը բերէ Վասպուրականի Ս. Թումաս վանքի պարսպի արձանագրութիւնը այսպիսի ընթերցուածով.

“Ես Թումա վարդապետ ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոսի արդեամբ գաւազանաւ իմով նորոգեցի զպարիսպս թվ. ՌՃԻ (1671)⁴:

Եւ կը յաւելու Լալայեանց թէ “վերոյիշեալ Թումա վարդապետը եւ Աղթամարցի Փիլիպպոս կաթողիկոսը այստեղ են թաղուած. որոնց տապանագրից ղուրկ գերեզմանները այժմ էլ ցոյց են տրուում:

¹ Դաւիթ Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն. Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ, էջ 54-55:

² Աղագոր. Հանդ., Ի, էջ 211:

³ Էջմ. Գէորգ. Ցուց., Թ. 375:

⁴ Աղագոր. Հանդ., Ի, էջ 209:

Ես կը կասկածիմ Աղթամարայ աթոռին վրայ փրկիպոս անուն կաթողիկոսի մը գոյութեան վրայ: Թովմաս վարդապետ կրնար նաեւ Էջմիածնի փրկիպոս կաթողիկոսին «ծառան» ըլլալ: Դժուարաւ այս փրկիպոսի պիտի վերաբերի անթուական տապանագիրս, որ կը գտնուի Աղթամար:

«Ես տէր փրկիպոս կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած կենակցին իմոյ Գինէի եւ որդոց իմոց խաչատուրուն եւ Միքայէլին, որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Աստուած եւ եթող ինձ սուք անմխիթար. որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Բերիստոս¹»:

22. Կարապետ:

Ստեփանոսի կամ փրկիպոսի յաջորդած կ'երեւայ կարապետ, որ կը յիշուի անգամ մը 1677ին հետեւեալ յիշատակարանի մէջ²:

Միսթար քահանայ յերկրին Մոկաց ի գիւղն Դաշտ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի Թուին Հայոց ՌՃԻԶ (1677) ի հայրապետութեան Աղթամարայ տէր կարապետի»:

Թերեւս սա ըլլայ Լեւոնեանի «Քւնած» կամ Ազգ. Օր. Քրջած, կարապետ կաթողիկոսը, զոր կը յիշէ նաեւ «Հաւաքարանը»:

23. Յովհաննէս Թիւթիւնջի:

Կարապետ կաթողիկոսէն յառաջ կամ ետքը երեւցած կը թուի Յովհաննէս Թիւթիւնջի, եւ այն կարճ ժամանակով մը միայն, վասն զի այլազգ տեղ չկայ իրեն կաթողիկոսաց շարքին մէջ: Լեւոնեան 1669—1689ի մէջերը կը համարի զինքը, իսկ փրկապետէն չի յիշեր: Ընդ. Օր. 1904ին կը նշանակէր 1679—1681, իսկ 1908ին՝ 1669—1683: Ժամանակագիր մը այսպէս կը գրէ անոր մասին³:

1669ին՝ «ի Թվին ՌՃԻԶ եղեւ շարժ ի քաղաքն Վան եւ փնաս ինչ ոչ եղեւ, բայց ի յոտն Վարագայ՝ լեւոն մի ոստեալ ի տեղ ոչէն եւ Թուոցեալ անկաւ ի յոտն, եւ արգիլեաց զգետն... (Վարագայ ջրաղացն կը խանգարի...) վասն որոյ հանձարեղ խորհրդականն այն Յովհաննէս վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ

էր Առաջնորդ անուանի վանուցն Վարագայ, որոյ մականունն «Թիւթիւնջի» ասէին, — սա լեւալ էր պատրիարք ի մեծ քաղաքն Բիւզանդիս եւ եկեալ աստ եղեւ առաջնորդ, եւ ի միասին տիրէր Սալապատոյ վանիցն եւս, այլ եւ տիրեաց Հոգւոց վանիցն եւս, եւ եղեւ Կաթողիկոս Աղթամարայ — սա հնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել զջուրն ջրաղացին ի վանքն... բայց զանտանելի նեղութիւն եւ զանբաւելի ծախսն, որ ի վերայ եղեւ ոչ գոյ թիւ եւ ոչ համար. եւ յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ Թուրքին. յորոյ աւուրսն էր Վաքիլ Վարագայ խոճայ փրուսն. եւ աւագ երէց տէր Մինասն. եւ վերակացու գործոյն Չմշկայ տէր Աւետիսն. որ եղեւ յետոյ արհի եպիսկոպոս եւ գործակալ սուրբ Էջմիածնայ. այլ զխարճն Աղթուենց խոճայ Մարխասն հոգաց»:

Արդեամբք ալ երկիցս կը պատահինք ի Կ. Պոլիս պատրիարքական աթոռի վրայ Յովհաննէս Թիւթիւնջի, 1663—1664 եւ 1665—1667: Յովհաննէս իբրեւ պատրիարք Կ. Պոլսոյ յիշատակուած է Վնետիկի Միսթ. Հարց Թ. 76 Սաղմոսարանի մէջ, որ գրուած է «ի մայրաքաղաքն Տրապիզոն... ի հայրապետութեանն Հայոց տէր Յակոբ կաթողիկոսին, եւ ի յառաջնորդութեանն սուրբ Երուսաղէմայ Եղեազար վարդապետի, եւ ի պատրիարքութեանն տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսին... ի Թուականիս Հայոց ՌՃԻԶ ամի յուլիս ամսոյ ժա¹: Ուստի հաւանօրէն 1668էն սկսեալ ժամանակ մը Վարագայ առաջնորդութիւնը վարեց եւ ապա անցաւ Աղթամար, Թերեւս տապալելով կարապետը կամ անոր իբր հակառակաթոռ մը. ինքն ըլլայ Թերեւս Վասպուրականի Մոկս գիւղաքաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ 1677ին յիշուած Յովհաննէսը: Արձանագրութիւնն է²:

«ԻԱ յորելինն ը քառեակ հերեալ ի նմին նորոգեցաւ տաճարս Կոստին ձեռամբ մեղք մեռեալ ս... Թին ի ժամանակին Տ. Յովհաննէսին ՌՃԻԶ»:

Յամենայն դէպս 1683էն յառաջ հեռացած էր նա Աղթամարէն վասն զի այս Թուին կը գտնուէր յԵւրոպա. իս. Լեւոնեան³ մագաղա-

¹ Ազգագր. Հանգ. Ի, էջ 212:

² Ս. Ա. Ամատունի՝ Յուդ. ձեռագրաց Սեւանայ, Թ. 31. համա. Սմբատեանց՝ Գեղարքունիք, էջ 399: Ն. Մառիւր Յուդեական մէջ, Թ. 24, էջ 13 յառաջ չէ բերած յիշատակարանը:

³ Դիւան, Ժ, էջ 105:

¹ Սարգիսեան՝ Յուդեական, էջ 340:

² Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2196 (Խ. Լեւոնեան):

³ Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1931. այս տեղ՝ «Վանեցի բարձրատիկան եկեղեցականներ ի հնուսէն խորագրոյ տակ ընդարձակ գրած է Լեւոնեան Յովհաննէսի վրայ»:

Թեայ գրուածքի մը մէջ կարգացած է հետեւեալ տողերը.

“Ի ԹՎԻՆ ՌՃԼԲ (1683) փետրվարի ամսոյ Բ. Ես Բաղէշեցի մղտես՝ Մարուգս գնացի ի Թագաւորանիստ քաղաքն Վերսալեայ եւ անդ գտի զԹուլթունջի Յովնանէս վարդապետն եւ զՍիսեանցի Զաքարիայ վարդապետն եւ Հալապցի Ղազարի որդի Զուղէպն եւ Արզումանցի Յովնանէսի որդին Գրիգորն եւ Խաղանկէլէրցի Մուրատն եւ Ոսկան վրդ. ի քեռորդին Սողոմոնն եւ գնացեալ ի միասին տեսաք զՖոանսէղի Թագաւորն եւ զԹագուհին եւն:”

Թէ ինչ կ'իմանայ տարեգիրն “եւ անդ եղեւ գլուխ ազգին ֆոանկաց եւ եկն ի վերայ Թուրքին” ինչի առ այժմ անիմանալի է:

Ուրիշ յիշատակարանէ մը կ'իմացուի Թէ Յովհ. անցած է Եւրոպա իբրեւ Էջմիածնի նուիրակ, ուր պատահած է Իվովի (Լեմբերգի) եւ Կամենիցի Հայոց ալ, եւ Կամենիցէն առած հետը հին պատկեր մը Ս. Աստուածածնի, որ կ'ըսուի Թէ 1354ին Անիէն բերուած է — եկած է Տրապիզոն: Հոն 1698ին ահանատես կ'ըլլայ Կարապետ պատանոյն նահատակութեան, որուն նշխարք նոյն Թուին տեղւոյն Ամենափրկիչ վանքի Յակոբ առաջնորդին հետ ի միասին կ'ամփոփէ: Այս նկատմամբ Տրապիզոնի Զարխափան եկեղեցւոյն Յայսմաուրբին մէջ (Յունուար ԻԶ) վկայաբանութեան ծայրը կ'ըսուի. “Ես Յովհաննէս վարդապետս որոյ մականունն Թուլթունջի կոչի, եւ առաջնորդ սուրբ Ամենափրկչին Յակոբ վարդապետ՝ եղեալ ահանատես այս սուրբ նահատակիս, եւ ես Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ոտիւք իմովք ընթացայ եւ գրկախառն համբուրեցի, եւ փափագ ծնողացն բազում խրատիւք մխիթարեցի: Եւ յերրորդ աւուրն յետ Թաղմանն ես Յովհաննէս վարդապետս տեսի լոյս ի վերայ գերեզմանին... ԹՎԻՆ ՌՃԽԷ (1698)՝”

Յովհաննէս այնուհետեւ Թուի Թէ Տրապիզոն մնացած եւ վախճանած է, ուր Զարխափան եկեղեցւոյն գերեզմանոցին մէջ կը ցուցուի տապանը՝ հետեւեալ կիսեղծ արձանագրութեամբ².

“Այս է տպան Սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ Յովհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբն եկեալ Ամենափրկիչ վանից սուրբ Աստուածածնի պատկերն... Խաչկալն եւ Մարիամն սուրբ Աս-

տուածածնայ Խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղեցի. Թուին ՌՃԽԷ:”

24. Թովմա Ա. (1681—1698):

Թովմա, որ ըստ “Հաւաքարանի” Յերձ գիւղէն էր, եւ ըստ Ընդ. Օր. տոհմով՝ Տօղան բէգեան, կը յիշուի արդէն ՌՃԼ Թուին իբր կաթողիկոս Աղթամարայ. այսպէս Թումայ գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը “յերկիրն Մոկաց ի գիւղն որ Դաշտ կոչի, ի դուռն սուրբ Յակոբին եւ Կեցնայ սուրբ Աւետարանին... ի Թուակաշուլթեանս Հայոց ՌՃ եւ Լ. ի հայրապետութեան տեառն Թումայի¹”:

Թեեւ ուրիշ յիշատակագիր մը անոր ձեռնագրութիւնը կը համարի կատարուած Եղիազար կաթողիկոսի ձեռօք յէջմիածին: Վանայ Տօսը գաւառի Խժեղկ գիւղի ձեռագիր Մաշտոցի մը մէջէն յ. Լեւոնեան յառաջ կը բերէ հետեւեալ Յիշատակարանը.

“Ի հայրապետութեան Լուսաւորչական տոհմին տեառն Եղիազարի սրբազան կաթողիկոսի եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն Թումայ կաթողիկոսին որ ել յԱղթամարայ բազում ընծայիւք, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք եւ տանուտերօք եւ գնաց յէջմիածին յաթոռն սուրբ Լուսաւորչին եւ ձեռնադրեցաւ ի տեառն Եղիազարէ կաթողիկոս Աղթամարայ եւ դարձաւ մեծաւ պատուով ի մեծամեծ պարգեւօք հանդերձ սրբալոյս մեռնաւ եւ ընդհանրական օրհնութեամբ յաթոռն իր յԱղթամար եւ երարձ զըմբոստութիւն ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց, եւ տապանձեցոյց զբերան երկաթնակացն, եւ եղեն յէջմիածին եւ յԱղթամար մի հօտ եւ մի հովիւ ի փոռս անուան մարգասիւրին Աստուծոյ որ ի ՌՃԼԲ (1683) ամին²”:

Որովհետեւ Եղիազար հասաւ յէջմիածին ՌՃԼԱ (1682) Թուին Օգոստոս 30/ն³, հարկ է ըսել Թէ Թովմայի ձեռնադրութիւնը կատարուած ըլլալու է յընթացս 1683ի, իսկ անկէ յառաջ կը գտնուէր աթոռին վրայ առանց ձեռնագրութեան: Ընդ. Օր. 1904ին կաթողիկոսութեան սկիզբը կը նշանակէր 1681, իսկ 108/ն՝ 1683:

Զինքը 1683ին կաթողիկոս գիտէ նաեւ Միխիթար երէց⁴, որ ՌՃԼԲ Թուին Սաղմոսարան

¹ Իբրեւ Միխիթարեանց՝ Վէպ գաղթականութեան Հայոց ի Տրապիզոն, Կ. Պոլս 1857, էջ 41-43:

² Ընդ, էջ 132:

³ Սարգիսեան՝ Յուլի, էջ 788:

⁴ Բիւզանդիոն, Թ. 119:

⁵ Սմբատեանց՝ Երեւան, էջ 209:

⁶ Աճառեան՝ Յուլի, Թաւրիզի, էջ 98:

մը կ'օրինակէ « յերկիրս Մոկաց ի գիւղս որ կոչի
Նաննեց ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի զօրավարին՝
ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն թու-
մային. Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս զինքն
անշարժ պահեսցէ ի վերայ իւր աթոռին. ամէն »:

Թովմայի այս զիջումը առաջին դէպքն է
Աղթամարայ կաթողիկոսաց պատմութեան մէջ:
Այսպիսի խոնարհեցուցում մը յանձն առաւ նա
անշուշտ Եղիազարի կաթողիկոսութեամբ յա-
ռաջ եկած ոգեւորութեան հետեւութեամբ:
Բայց, ինչպէս կը գրէ Լեւոնեան՝ օգտուելով
ձեռագիր աղբիւրներէ եւ որուն կը հետեւինք
հոս մենք ալ, այս համերաշխութիւնը շատ
չտեսնեց. որովհետեւ 1691ին Եղիազար վախ-
ճանելով՝ անոր յաջորդն Նահապետ կաթողի-
կոս «նոյն տարին» (Լեւոնեան) կամ 1696ին
(Գիւան, Գ, 771) եւ կամ «1697 Յունվ.»
(Ազգ. Օր.) իր ձեռքով Աւետիս Եպիսկոպոսն
ընդդէմ Թովմայի կաթողիկոս ձեռնադրելով՝
Աղթամար զբնակեց: Թովմա կաթողիկոսն ալ տես-
նելով թէ այս կերպով իր զեջողութիւնը չա-
րաչար գործածուեցաւ, անմիջապէս Արծկեցի
Սահակ Պարոն Տէր կաթողիկոս օրհնեց (1697
Մայ. 24 ըստ Ազգ. Օր.), որպէս զի իր մահէն
ետքը յաջորդէ իրեն, մանաւանդ որ ինքն ալ
ծերացած ըլլալով՝ օգնականի պէտք ունէր:
(Փիրղալէմեան, Գիւան, Գ, 771, այս դէպքը կը
նշանակէ «Գրիգոր Ա. ձեռնադրուած Թով-
մայ Ա. ից իւրեւ իրան յաջորդ.»): Եւ իսկ 1697ին
վան Երթալով, տեղւոյն Տուրսուն փաշայի միջո-
ցաւ վանայ թեմն ալ նորէն հանեց Էջմիածնէն
ի հեծուկս Նահապետ կաթողիկոսի:

Թովմա կը վախճանի 1698 Ապր. 1 (ըստ
Ազգ. Օր.):

25. Սահակ Արծկեցի:

Թովմայի կը յաջորդէ Սահակ Արծկեցի
(1698 Ապր.), երբ Աւետիս կը շարունակէր
աթոռն ձեռք բերելու համար իւր ճիգերը: Բայց
կարճատեւ կ'ըլլայ Սահակայ պաշտօնավարու-
թիւնը, ըստ Ընդ. Օր. 4 ամիս, եւ կը վախճանի:
Փիրղալէմեան կը նշանակէ զինքը իրեւ յաջորդ
Գրիգորի:

26. Թովհաննէս Կէծուկ:

Սահակայ կը փոխանակէ Թովհաննէս Կէ-
ծուկ կամ Կէծուկեանց (Գիւան, Գ, 771), «որ
միայն մէկ երկու տեղ կայ յիշատակուած
1699էն մինչեւ 1704, եւ ըստ Փիրղալէմեանի՝

«Ժամանակակից Աղեքսանդր կաթողիկոսի Զու-
ղայեցւոյ» (Գիւան, Գ, 771):

27. Հայրապետ Ա.:

Հայրապետ Նարեկի մօտ Փայիս գիւղէն
էր, Թովմա կաթողիկոսին քեռորդին: Իբրեւ
շուշտակ վարդապետ 1705ին կը յաջորդէ Յով-
հաննէսին՝ ըստ Լեւոնեանի: Ընդ. Օր. 1908ին
պաշտօնավարութիւնը կը դնէ 1705—1707:
Ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կը գրէ.

«Ես Հայրապետ կաթողիկոս Աստուծոյ
առաջնորդութեամբ նստայ ի յաթոռն Աղթա-
մարայ... եւ Աստուծոյ կարողութեամբն առի
բաղում անօթս... Անդրէաս առաքելոյ սուրբ
Ալն եւ զայս սուրբ Աւետարանս եւ եզրի դուռն
սուրբ Խաչին ի վայելումն տեսողաց եւ յիշա-
տակ հոգւոյ իմոյ. նաեւ ծնողաց իմոց հօրն Վար-
դանէսին եւ մօրն Խանաղին եւ որդւոց իմոց
Թուֆին եւ Ասլանին եւ կողակցոյն իմոյ Նուպարին
եւ հարսնեաց իմոց Նազլիխանին, Մարեմին եւ
դստերաց նոցին... եւ փեսային իմոյ պարոն
Վարդին... եւ քեռոյն իմոյ Թովմայ կաթողի-
կոսին, ի Թվականիս ՌՃԾԵ¹»:

28. Գրիգոր Գաւաշեցի (1707—1711):

Հայրապետի կը յաջորդէ Գրիգոր, որ
կը յիշատակուի 1707 (Բիւզանդիոն 1903,
թ. 2031), 1711 (անդ. թ. 119) թուերուն:
Ընդ. Օր., որ 1707—1711 գիտէր պաշտօնա-
վարութիւնը, 1908ին՝ սկիզբը 1711ին կը դնէ,
առանց նշանակելու կատարածը:

29. Թովհաննէս Հայոց Չորեցի (1720):

Թովհաննէս կը յիշուի 1720ին. Մոկաց
Ողիմ գիւղի եկեղեցին կը շինուի «ի Թուին
ՌՃԿԹ ձեռամբ մերոյ հայրապետին Թովհաննէս
կաթողիկոսին» (Բիւզանդիոն 1904, թ. 2252):

30. Գրիգոր Հիզանցի (1725):

Կը յիշուի «Հաւաքարան»ի մէջ իբրեւ
երկրորդ յաջորդ Գրիգոր Գաւաշեցւոյ՝ յետ
Ղազար Մոկացւոյ. եւ կ'ըսուի թէ «ազնուա-
զարմ» է: Ինքը կը յիշատակուի 1725 թուին
հետեւեալ ճաշոցի Յիշատակարանի մէջ. «Ես
Տէր Թովհաննէս քահանայ որ եմ որդի Տէր
Վարդան քհ.ին, որ էր վանից հայր Արեւորդ»

¹ Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն, թ. 1198:

վանից Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Թովհաննէսին, եւ յետ մեռանելոյ հօր իմոյ ժառանգեցի զհայրենի ամբողջ իմ զամս երեսուն. ի ՌՃԾԲ (1703) թվին. նոր նորոգեցի զվանքս սրբատաշ քառամբ եւ զայս ճաշու գիրք եւ բուն Մաշտոց մի առեալ եդի ի դռնն մեր հայրենի վանից Առքերդոյ: Եղեւ այս ի թվին ՌՃԼԴ (= 1725) ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի¹:

31. Բաղդասար (1735⁶—1736 [1743]):

Հաւաքարանը յետ Գր. Հիզանցելոյ կը դնէ Տ. Պաղտասար Բաղիշեցի, որ վախճանած է ըստ Լեւոնեանի կտուց անապատի մէջ, 1730ին, Ազգ. Օր. համաձայն «կը յիշուի 1735ին, ի վախճանած է 1736ին»: Փիրղալէմեան մահը կը դնէ 1743ին (Գիւան, Դ, 771):

Ասոր յաջորդած է ըստ «Հաւաքարանի» Սահակ Եղեղեցեցի, եւ ասոր Եսայի Եղեղեցի: Փիրղալէմեան Բաղդասարի յաջորդ կը Նշանակէ միւսն զԵսայի, որ վախճանած է 1758ին յաջորդ թողով զԳրիգոր, որ 1763ին կը յիշուի: Բայց ուղիղ չէ այս ժամանակագրութիւնը:

Սիմէոն կաթողիկոս «Ջամբուի» մէջ կուտայ մեզին հիմնուած վաւերագիրներու վրայ Աղթամարայ երեք կաթողիկոսաց՝ Նիկողայոսի, Գրիգորի եւ Թովմայի յաջորդութիւնը, այնպէս որ այլ եւս ինքրական չի կրնար համարուիլ այս կէտը: Դժբախտաբար Սիմէոնի անձանթ մնացած է Նիկողայոսի նախորդին անունը, որ ըլլալու է հաւանօրէն Բաղդասար: Սիմէոն ասոր մասին կը գրէ.

«Ի ՌՃԼԲ թուոյն մերում ի ժամանակս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ ճահկեցելոյ (1737—1751). Աղթամարու բոլոր վիճակքն զգուցեալ ի... (գատարկ) կաթողիկոսէն իւրեանց վասն անյարմար կացութեանն, եւ մանաւանդ զի զթողն իւրեանց ի սպառ անշքացոյց եւ ի ներքոյ յոլովից պարտուց էարկ, եւ զեկեղեցական միարանսն ցրուեաց եւ զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն. վասն որոյ ընկեցին փառ յաթողոյն եւ զՆիկողայոս վարդապետ ոմն ընտրեալ արարին իւրեանց կաթողիկոս²»:

32. Նիկողայոս (1736 [1743]—1751):

«Հաւաքարանը կը կոչէ զինքը «Նիկողայոս Սպարակերտցի, ի գեղջէն Լուսառայ, ի

տանէն Մեծի Սեւոնց Գրիգորի, այր իմաստուն եւ հոգեւոր. հին եւ նոր կտակարանաց եւ արտաքնոց, որ բազում աշխատանք կրեաց յԱթոռին յԱղթամարու, եւ ետ Թայսմաւուրք գիրք մի եւ Ոսկեան Աստուածաշունչ մի եւ Հարցմանց գիրք մի. եւ ճաշոց մի ի Սուրբ յԱթոռն ի յիշատակ, ի թվին ՌՃԶԹ¹»:

Այս տողերը գրուած ժամանակակից Նիւսէս տիրացուէն՝ վստահելի կարելի է համարիլ. եւ Նիկողայոսի ընտրութիւնն կրնանք դնել իւր 1736ին (ընդ. Օր. 1738ին կը դնէ), երբ վախճանած կ'ըսուի Բաղդասար. եւ կամ այս թուականէն քիչ վերջը, յամենայն դէպս 1740էն յառաջ, թէեւ Սիմէոն կաթողիկոսի խօսքերուն համաձայն ընտրութիւնը պատահած է ՌՃԼԲ թուին (1743). բայց այս թուականը կրնայ նաեւ հետեւեալ դէպքին տարին ըլլալ:

Սիմէոն կաթողիկոսի համաձայն (Բաղդասարի) անկմանէն ետքը կ'ընտրուի Նիկողայոս: Ետ ժամանակի, կ'ըսէ Սիմէոն, Նիկողայոս կը խորհի ընդարձակել Աղթամարայ թեմը. եւ համամիտներու հետ խորհուրդ կ'ընէ եւ Աղեքսանդր արեղայի ձեռօք ի Վ. Պոլիս հրաման կը հանէ սուրբանէն թէ «Վան, Բաղէշ, Մուշ եւ շրջակայք սոցին Աղթամարու են վիճակք»: Աղեքսանդր «զայս հրաման առեալ գայ ի Վան. գայ եւ Նիկողայոսն ի Վան եւ ցուցանէ զհրամանագիրն զայն տեղոյ մովպետին, յորմէ եւ զգեցնու զիւրայ»: Հոն զԱղեքսանդր նուիրակ կը կարգէ եւ զԹովհաննէս վարդապետն, որ նոյն ժամանակները Էջմիածնէն նուիրակութեամբ կը գտնուէր այն կողմերը, կը բռնէ եւ ժողուած արդիւնքը կողոպտելով՝ կը վռնտէ: Զայս լսելով Ղազար կաթողիկոս կը բողբէ Վ. Պոլիս ի ձեռն Եսայի պատրիարքի եւ «զնորոգ ֆէրման բերել տայ ի նոյն թագաւորէն սաստիկ եւ հաստատուն վճռով թէ վիճակքդ այդոքիկ Էջմիածնի են եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն ձեռնամուխ ի դոսա: ... Եւ այսու զվերջիշեալ վիճակն Ղազար կաթողիկոսն վերստին յիշքն վերադարձուցանէ. եւ զարդիւնս Նուիրակին մերոյ՝ զոր առեալ էր Նիկողայոսն, ճշդիւ յետս առնու. եւ զՆիկողայոսն եւս բանադրէ»: Այս կը պատահի ՌՃԼԵ (1746) թուին:

Աղթամարցիք տեսնելով իրենք զիրենք յուսախաբ, մանաւանդ՝ նուաճեցեալ իսկի բազմակոյտ պարտուց եւ յաղթատութեանց, «բոլոր վիճակք» վանականօք եւ աշխարհականօք,

¹ Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2148:

² Զամբու, էջ 95:

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1199:

կը գրեն « զբաղմանիւ թուղթս հնազանդու-
թեան եւ աղերսանաց, առ Ղազար կաթողիկոս,
ընդ թղթոյն կը խաւրեն նաեւ զհիկողայոս յէջ-
միածին՝ խնդրելով կաթողիկոսէն, որ զինքը
« արձակեսցէ ի կապից եւ կաթողիկոս հաստա-
տեսցէ ինքեանց եւ աղքատութեանց եւ պար-
տուց աթոռոյն իւրեանց եւս օգնութիւն արասցէ,
խոստանալով եւս այնուհետեւ կաթողիկոսօք
եւ վիճակօք՝ ի հնազանդութեան սրբոյ էջ-
միածնին եւ սորին կաթողիկոսացն մնայցեն »:

Ղազար կաթողիկոս սիրով կ'արձակէ զհի-
կողայոս եւ ըստ խնդրանաց Աղթամարցւոց « ի
ներկայութեան բազմաց եպիսկոպոսաց զկանոնա-
կան կոնդակ իմն գրէ քանեօք գլխօք, այս ինքն
զհիկողայոսն ընկալին իւրեանց կաթողիկոս
այսուհետեւ եւ մինչեւ ի մահն զայլ ոք մի դնի-
ցեն՝ որպէս առնէին յառաջ: Եւ յետ մահու
նորին զայլ ոք ինքնագլուխ մի նստուցեն, այլ
զարժանաւորն բազմակնիք թղթով բոլոր վի-
ճակին ի սուրբ Աթոռս առաքեսցեն զի աստ
օծցի: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ, եւ կնքէ ինքն
Ղազար կաթողիկոսն, կնքէ եւ ինքն զհիկողայոս
կաթողիկոսն եւ այլք եպիսկոպոսք որք գտանին »:

Հիկողայոս թուղթս առած « մեծաւ փա-
ռաւորութեամբ եւ խիլայիւք, կը դառնայ
յԱղթամար, ուր « յետ ամաց ինչ, կը վախ-
ճանի (Ջամբու, էջ 96), հաւանօրէն 1751ին,
ինչպէս կը նշանակէ Ընդ Օր, ալ:

33. Գրիգոր (1751—1761):

Սիմէոն Երեւանցի (Ջամբու, էջ 96) Նի-
կողայոսի յաջորդ կը յիշէ « Գրիգոր վարդապետ
օմն, որ հակառակ Ղազար կաթողիկոսի հետ
եղած միաբանութեան՝ « նոյնպէս ինքնագլուխ
եւ թարց հրամանի սրբոյ աթոռոյս (էջմիածնի)
կաթողիկոսացն Մինասայ (1751—1753) եւ
Աղեքսանդրի, (1753—1755) կը հռչակէ ինք
զինք կաթողիկոս:

Ըստ Ընդ. Օր. 1751—1763 կը յիշուի,
իսկ ըստ Լեւոնեանի մինչեւ 1758, մահուան
թուականն անծանօթ մնացած է անոնց, բայց
Սիմէոն Երեւանցի բացայայտ նշանակած է, այն
է « ՌՄԺ (1761) թուոյն մերում մեռանի եւ
Գրիգոր կաթողիկոսն Աղթամարու » (Ջամբու,
էջ 97):

Գրիգորի գահակալութիւնն հաշուելու է
հաւանօրէն 1751էն. 1756ին կը յիշուի ինքը
Ս. խաչ եկեղեցւոյ խաչկալի վրայ եղած ար-
ձանագրութեան մէջ.

« Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս
տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի շնորհօք Տեառն
մերոյ Յիսուսի կառուցի խաչկալս արդեամբք
Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ Բաղականից
ոսկերչոնց եւ աշխատութեամբ եւ միասնակցու-
թեամբ տեառն Սահակայ վարդապետի խար-
բերդոյ. որք պատահիք ի բերանով Աստուած
ողորմի ասացէք նոցա. ի ԹՎօՂ Հայոց ՌՄԵ
(1756). ամէն¹ »

(Շ-ր-ն-ն-ի-է-ի)

Հ. Ն. ԱՅԻՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԿԵՐԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Համագգային վերջին կոտորածին զարհուրելի
կորուստ ունեցած է նաեւ Հայ կաթողիկէ Հասա-
րակութիւնը: Հայաստանի թեմերը գրեթէ ամ-
բողջապէս ջնջուած են, իսկ Պոլսէն, Իզմիրէն եւ
Կոստանայէն դուրս միւս տեղերը մնացած են բե-
կորներ միայն եւ այն՝ ամենադառն եւ ցաւալի պայ-
մաններու մէջ: Հայ կաթողիկէ Եկեղեցին կ'ողբայ
դառնապէս իր զաւակներուն աղետալի վախճանը.
անով միայն կը մխիթարուի, որ ամէն ալ մեռած
են իբրեւ ճշմարիտ նահատակներ իրենց կրօնին՝
նախնաբար զօրացած եւ կապուորուած եկեղեցւոյ
խորհուրդներով եւ պատրաստուած ամէն մարդ-
կօրէն երեւակայելի տանջանքերու եւ անցքերու:
Խոնարհինք Քրիստոնէութեան այս հերոսներու
առջեւ, որոնց արիւնք միացած իրենց համարին եւ
համարելու միւս եղբայրներուն եւ քոյրերուն հե-
ղեղի պէս հոսուած արեան հետ ծնունդ տուաւ
նորածին Հայաստանին:

Հոս առ այժմ պիտի խօսինք Հայ կաթողիկէ
կեդրին կորուստներուն վրայ*, մնացած մանրամաս-
նութիւնները ձգելով ուրիշ առթի, վասն զի
համոզուած ենք, որ դեռ բաւական ժամանակի
պէտք կայ, մինչեւ որ ամէն բան լուսաւորուի:

1. Նախատուկաւ ի պիսկոպոսները:

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՐՔԵՊ. ՄԱՆՈՅԵԱՆ՝ բնիկ
Մերտնցի եւ նշանաւոր գերդաստանէ՝ ծնած է
1878 Ապր. 8ին. իր նախնական կրթութիւնը
կ'առնու Մերտին, ուսկից կ'առաքուի Զմեռուի
վանքը, ուր իր բարձրագոյն դասընթացքն ընելէն
վերջը՝ կը ձեռնադրուի քահանայ եւ քիչ ատենէն
գարձեալ Մերտին կը վերադառնայ. Քանի մը տա-

¹ Ագրադ. Հանդ. Ի. էջ 209:

* Յովնազորութիւնս սիրով պիտի հիւրընկալէի
« Հանդիսի » էջերուն մէջ, եթէ նաեւ հայ եկեղեցական
միւս կղերներուն կորուստներու մասին մեզի յօդուածներ
առաջուէին, համարուած ըլլալով թէ սոյ. գունակ հրա-
տարակութիւնները մեծ կարեւորութիւն ունին ապագայ
այ պատմութեան համար: Իսկ « Հանդիսի »: